

Dr Maks Bergholz

Redovni profesor, Univerzitet Konkordija, Montreal, Kanada

Email: max.bergholz@concordia.ca; ORCID: 0009-0005-5600-1429

Neugodni dokazi: o izazovima novih priča o Srebrenici*

Apstrakt: Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ, eng. ICTY) oblikovao je diskurs o julu 1995. u Srebrenici. Radeći na tome da se pozovu na odgovornost počiniozi zločina genocida, između drugih zločina protiv čovečnosti, tužioczi ovog suda prikupili su ogroman dokazni materijal, iznosili slućajevze pred sudom i isposlovali brojne osude. Validnost ovih sudskih postupaka ne prestaje da izaziva ogorćene rasprave među različitim akterima u Bosni i Hercegovini. Ta dinamika utiće na način na koji istorićari pristupaju ovim zbivanjima. U principu, oni ne postavljaju pitanja koja bitno odstupaju od ciljeva ćvrsto povezanih sa narativom o genocidu MKSJ-a, sa njegovim jasnim kategorijama poćinilaca i ųrtava, i od zadatka da se ustanovi krivica jednih i stradanje drugih. Više od trideset godina nakon jula 1995. moųda je došlo vreme da se zapitamo: šta moųemo da naućimo iz ovog pristupa što bi bilo novo? Umesto da preprićavamo ono što već znamo o ovim događajima, moųda bismo mogli da svoj analitićki pogled usmerimo prema onome što ja ovde nazivam „neugodnim dokazima“. Ovo je naziv za priće o julu 1995. koje se opiru našoų ųelji da ih uteramo u crno-bele binarne kategorije, koje su relevantnije za sudske postupke i one koji nastoje da istoriju koriste kako bi potvrdili ili poricali njihove rezultate. Umesto toga, priće zasnovane na neugodnim dokazima – ovde su isprićane i analizirane tri – pozivaju nas da kroćimo u sivu zonu u kojoj uvićamo sloųenost ljudskog ponašanja i prihvatamo izazov da ga objasnimo. Na ovaj način istorićari Srebrenice mogu delotvornije da se vrate primarnom izazovu svoje discipline: da objasne ovu nasilnu prošlost, opirući se istovremeno potrebi da je objašnjavaju uz pomoć rigidnih kategorija zasnovanih na njihovim aktuelnim moralnim i politićkim stavovima.

Ključne reći: Srebrenica, genocid, Međunarodni krivićni sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), Bosna i Hercegovina, istorijska metodologija

* Članak je prethodno objavljen na engleskom jeziku pod nazivom “Uncomfortable Evidence: On the Challenge of Telling New Stories about Srebrenica”, *Journal of Genocide Research*, objavljen onlajn 6. februara 2025, 1–21. (Prevod na srpski jezik Irena ųentevska).

Ideja za ovaj članak javila se u zimskom semestru 2023, dok sam držao seminar studentima prve godine na Univerzitetu Konkordija u Montrealu pod nazivom „Genocid krajem XX veka: Srebrenica, juli 1995“. Želim da se zahvalim svojim studentima na njihovoj dubokoj zainteresovanosti za literaturu koju sam im zadao, i na njihovom stimulatvnom doprinosu brojnim diskusijama.

Uvod

Film Jasmile Žbanić iz 2020. „Quo Vadis, Aida?“ uvodi nas u prve dane onoga što će postati poznato kao genocid u Srebrenici. Ta priča započinje napetim noćnim susretom između gradonačelnika Srebrenice i zapovednika holandskih mirovnih jedinica UN-a koje predvodi pukovnik Tomas Karemans. On obećava da će NATO avioni bombardovati položaje Vojske Republike Srpske ako nastavi napad na Srebrenicu. „Šta će se desiti ako avioni ne dođu?“ očajno pita gradonačelnik. „Doći će“, emfatično odgovara Karemans. Vidimo kako sviće zora nad Srebrenicom 11. jula 1995; do obećanih vazdušnih napada nikada nije došlo. Vojnici Republike Srpske tog popodneva likujući ulaze u Srebrenicu, gde odmah likvidiraju gradonačelnika i njegovu ženu. Oni pljačkaju sve što im se nađe na putu. Jedan vojnik ležerno preskače leš žene koja je ubijena ispred svoje kuće dok ručak koji je spremala zagoreo je u retni. Film nas zatim uvodi u pretrpanu bazu UN-a u obližnjim Potočarima gde desetine hiljada izbeglih ljudi traži zaštitu. Većinu njih holandski mirovnjaci odbijaju i prisiljeni su da čekaju na užarenom letnjem suncu. Iz ptičje perspektive oni izgledaju kao beskrajno ljudsko more. I nas zahvata njihov nedokučiv strah kada vojnici Republike Srpske uđu u bazu da traže naoružane Muslimane. Kada jedan čovek kaže za sebe da je civil i da nema uniformu, srpski zapovednik pobesni: „Pa s kim ratujemo četiri godine, jebem vam, majku vam jebem. S kim? Sve civili!“

Film govori o Srebrenici kroz prizmu fiktionalne protagonistkinje – lokalne prevoditeljke po imenu Aida, koja radi za holandske mirovne trupe. Priča na šokantan način postaje jasnija dok pratimo njen sve očajniji i konačno uzaludan pokušaj da spasi živote svoja dva sina i muža, direktora škole u Srebrenici.¹ U jednom trenutku, nakon što su bosanski Srbi zauzeli bazu UN-a i naveli holandske mirotvorce da poveruju da neće doći do nikakvog nasilja, Aida lupa na vrata pukovnika Karemansa. „Oni ubijaju ljude napolju!“, uzvikuje ona. „Morate nešto učiniti“. Karemans ne odgovara odmah. Zatim odgovara poslednjom rečenicom koju izgovara u filmu: „Ostavi me na miru“. Ovo je možda najsazetija i najupečatljivija optužnica protiv šokantnog neuspeha međunarodne zajednice u Srebrenici.

Pa ipak, koliko god Žbanićeva nastoji da ispriča priču o neadekvatnom ponašanju i bezosećajnom saučesništvu međunarodnih aktera, ona takođe želi od nas da uvidimo prizemni užas ove istorije. Dok počinju deportacije iz baze UN-a, posmatramo kako muškarce i mladiće nemilosrdno razdvajaju od njihovih žena i ostalih, ponekad uz asistenciju bivših suseda, a zatim ih guraju u pretrpane kamione i autobuse. Vidimo kako se ista vozila vraćaju prazna sa gubilišta, spremna za ukra-

¹ Lik Aide je slobodno zasnovan na ispovesti Hasana Nuhanovića. O njegovoj priči videti: Hasan Nuhanović, *Under the UN Flag: The International Community and Srebrenica Genocide* (Sarajevo: DES, 2007).

vanje novih zatvorenika. Njihovi vozači deluju šokirani onim čemu su svedočili, a ruke im se tresu dok uvlače dim iz cigareta da bi se smirili. Na kraju filma vidimo priredbu u osnovnoj školi u Srebrenici koja se održava izvestan broj godina kasnije. Ovde vidimo preživjele i počiniocima zločina kako sede zajedno posmatrajući svoju decu koja igraju. Ova uznemirujuća scena sugerise ogromnu senku koja je ova nasilna istorija bacila na taj mali grad – i celu Bosnu i Hercegovinu – dok se njeni stanovnici suočavaju sa neizvesnom sadašnjošću i budućnošću.

Svakome ko je upoznat sa ovim događajima jasno je da je Žbanićeva zasnovala veliki deo svog filma, pa čak i neke dijaloge, na autentičnim izvorima iz jula 1995, a koje su istražitelji prikupili da bi ih koristila Kancelarija tužioca Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.² U korišćenju arhive MKSJ-a, jedan od primarnih ciljeva ovog filma – kao i u slučaju tužilaca MKSJ-a – bio je da nedvosmisleno pokaže da je u Srebrenici počinjen ogroman zločin, koji u međunarodnom pravu ima ime: genocid.

Ogroman napor istražitelja MKSJ-a i drugih da prikupe relevantan dokazni materijal, i dugogodišnji rad njegovih tužilaca koji su optužili neke od počinitelja ovog nasilja, nije uticao samo na umetnička dela o Srebrenici, poput filma *Jasmile Žbanić*. Rad MKSJ-a je takođe temeljno oblikovao naše razumevanje istorije ovog događaja. Ova priča je precizno dokumentovana i zastrašujuća, ali je takođe jednostavna i nedvosmislena: grupa političkih i vojnih aktera bosanskih Srba planirala je i sprovela u delo masovno ubistvo više od osam hiljada ljudi, uglavnom bosanskih Muslimana muškog pola, a zatim je prikrila lokaciju njihovih leševa tako da dokazi o ovim zločinima nikada ne budu otkriveni. Ovo je priča o zlim počiniocima koji, sa jasnom namerom i uz ozbiljno planiranje, ubijaju nevine žrtve zato što je uočeno da pripadaju nekoj kulturnoj grupi. Ovo je suština izvorne definicije genocida Rafaela Lemkina i definicije koju su UN kasnije usvojile.³ Tužioci MKSJ-a optužili su neke pripadnike ove grupe počinitelja za zločin genocida, kao i za druge zločine protiv čovečnosti.⁴ Oni su izložili obiman dokazni materijal u prilog ovim tvrdnjama tokom različitih suđenja održanih na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju u Hagu. I isposlovali su brojeve osude.⁵

Konstatacija MKSJ-a da se, u stvari, genocid dogodio tokom dana koji su usledili nakon pada Srebrenice 11. jula 1995. zacementirala je ove dokaze i narativ. Dala im je naizgled nepobitnu moralnu i političku auru koju je steklo malo savremenih epizoda masovnog nasilja. U sferi međunarodnog krivičnog prava, Srebrenica nije slučaj u kojem pojedini pravni eksperti i aktivisti za ljudska prava tvrde da se dogodio genocid; dokazano je na međunarodnom sudu – koji su uspostavile Ujedinjene nacije – da je zločin genocida zaista počinjen. Ova jasna presuda može da objasni galamu u reakcijama na pokušaje različitih aktera u entitetu pod srpskom upravom u Bosni i

² MKSJ je ustanovljen 23. maja 1993. sa ciljem krivičnog gonjenja onih koji su optuženi za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti tokom ratova koji su usledili nakon raspada Jugoslavije. Videti: <https://www.icty.org/en/about/tribunal/establishment>.

³ Samuel Totten i Henry Theriault, *The United Nations Genocide Convention. An Introduction* (Toronto: University of Toronto Press, 2020).

⁴ Videti, na primer: Krstić (IT-98-33) “Srebrenica Drina Corps”; Popović *et al.* (IT-05-88) “Srebrenica”; Tolimir (IT-05-88/2) “Srebrenica”; Mladić (IT-09-92).

⁵ Za presude, videti: <https://www.icty.org/en/cases/judgement-list>.

Hercegovini (Republika Srpska), kao i u susjednoj Srbiji, da negiraju da se nakon pada Srebrenice dogodio genocid.⁶ Kada se istorijski događaji pravno deklariraju kao „genocid“, potvrđivanje ili poricanje ovakvog deklarisanja ima dubok egzistencijalni aspekt za sve zainteresovane strane.⁷ Neprekidno visoki ulozi u borbi oko prirode i pamćenja nasilja u Srebrenici mogu se bolje razumeti ako uzmemo u obzir zakon iz 2021. koji je uveo Valentin Incko, koji je te godine napuštao funkciju Visokog predstavnika UN za Bosnu i Hercegovinu. Sada je u toj zemlji zločin osporavati da se u Srebrenici dogodio genocid.⁸ A godine 2024. generalni sekretar UN Antonio Gutereš objavio je svoju reakciju kada su UN proglasile 11. jul za „Međunarodni dan refleksije i komemoracije genocida u Srebrenici 1995“.⁹ Između drugih obećanja, on insistira na imperativu da se „borimo protiv poricanja i revizionizma“, što su reči upućene svakome ko bi mogao da pokuša da potkopa narativ MKSJ-a o julskim dešavanjima 1995.¹⁰

S obzirom na kontinuirano nestabilnu političku situaciju koja danas okružuje priču o Srebrenici, možda ne bi trebalo da budemo iznenađeni time što se u proteklih trideset godina relativno malo istoričara odvažilo da ispituje ovaj događaj. Oni koji jesu ispoljavaju tendenciju da ne postavljaju pitanja koja se mnogo udaljavaju od onih čvrsto vezanih za narativ MKSJ-a o genocidu i drugim zločinima protiv čovečnosti, sa jasnim kategorijama počinilaca i žrtava, i primarnim ciljem da se osvetle svirepost i krivica jednih i ogromne patnje drugih.¹¹ Sasvim je razumljivo da većina naučnika koji su pisali o Srebrenici ima snažan osećaj odgovornosti da neprekidno potvrđuje sudske presude tribunala o genocidu. U stvari, ako je bilo ikakvog dovođenja u pitanje ove priče – mimo pokušaja njenog poricanja – ono se odnosi na inicijativu pojedinaca da se narativ o genocidu vrati u april 1992, kada je započelo masovno nasilje koje su počinile snage bosanskih Srba nad muslimanskim civilima u Bosni i Hercegovini.¹²

⁶ O primerima poricanja genocida u Republici Srpskoj, i naporima Memorijalnog centra Srebrenica-Potočari i Spomen-obilježja i mezarja za žrtve genocida iz 1995. godine da se protiv njih bori, videti izveštaj ove organizacije “Srebrenica Genocide Denial Report 2020”: https://srebrenicamemorial.org/assets/photos/editor/Srebrenica_Genocide_Denial_Report.pdf. O neprekidnim pokušajima da se negira i glorifikuje genocid u Srebrenici, videti: Olivera Simic, “‘Celebrating’ Srebrenica Genocide: Impunity and Indoctrination as Contributing Factors to the Glorification of Mass Atrocities”, *Journal of Genocide Research*, objavljeno online 1. februara 2024, 1–19.

⁷ O vezi između savremene politike u Bosni i Hercegovini i poricanja i relativizovanja nasilja tokom rata 1992–1995, videti: Jessie Barton Hronešová, “Ethnopolitist Denial and Crime Relativization in Bosnian Republika Srpska”, *East European Politics* 38, no. 1 (2022), 21–42.

⁸ O zakonu iz 2021, videti: <https://www.ohr.int/hrs-decision-on-enacting-the-law-on-amendment-to-the-criminal-code-of-bosnia-and-herzegovina/>. O efektima tog zakona videti: Jessie Barton Hronešová i Jasmin Hasić, “The 2021 Memory Law in Bosnia and Herzegovina: Reconciliation or Polarization?”, *Journal of Genocide Research* 26, no. 4 (2024), 399–417.

⁹ Za kompletan tekst odluke UN-a videti: <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/n24/140/80/pdf/n2414080.pdf>.

¹⁰ Za Guterešovu reakciju, videti: <https://unis.unvienna.org/unis/pressrels/2024/unisgsm1417.html>.

¹¹ Videti, na primer: Norman Cigar, *Genocide in Bosnia. The Policy of Ethnic Cleansing* (College Station: Texas A & M University Press, 1995); James Gow, *The Serbian Project and Its Adversaries. A Strategy of War Crimes* (Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2002); malobrojni radovi do sada objavljeni o drugim slučajevima nasilja u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. uopšte imaju ovakve odlike; videti, na primer: Hikmet Karčić, *Torture, Humiliate, Kill. Inside the Bosnian Serb Camp System* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2022).

¹² Videti, na primer: Edina Bećirević, *Na Drini genocid. Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni* (Sarajevo: Buybook, 2009); Edina Bećirević, “Genocide in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995”, in:

Takođe je primetno da su neke od ključnih naučnih radova o ovom nasilju napisali nekadašnji istraživači i ekspertske svedoci MKSJ-a, od kojih su neki bili istoričari po obrazovanju i pre angažovanja za Kancelariju tužioca.¹³ Ovdje postoji izvesna paralela sa ranim naučnim radovima o Holokaustu. Zahvaljujući njima je, između ostalog, mnogo od dokaznog materijala prikupljenog za Nirnberška suđenja formiralo osnovu za prvu veliku naučnu studiju o nacističkom genocidu. Neki od onih koji su pisali ove radove, kao Raul Hilberg, bili su deo tima koji je kasnije sistematizovao ovu ogromnu količinu dokaza.¹⁴ Takvi istoričari često obezbeđuju ono što je Čarls King nazivao „bosonogim empirizmom“, osnovom za, u suštini, prve nacрте za izlaganje istorije epizoda masovnog nasilja.¹⁵ Među ostalima se često nalaze novinari i drugi koji prate sudske procese. Njihovo kasnije izlaganje istorije pod dubokim je uticajem njihovog bliskog i neprekidnog kontakta sa sudnicom.¹⁶ U slučaju Srebrenice, izvestan broj takvih pojedinaca kasnije je nastavio da se akademski usavršava i oni su pisali važne naučne radove o julu 1995. i njegovom širem kontekstu.¹⁷ U ovom smislu izlaganje istorije takvih događaja često je čvrsto oblikovano od strane tužilaca i njihovih istražitelja, kao i onih koji prate suđenja. Svi su oni na zajedničkom zadatku da dođu do konkretnih rezultata u pravnim postupcima koji se odnose na slučajeve masovnog nasilja iz prošlosti. Njihov kolektivni cilj je pravda za žrtve i kazna za počinioce. Ovo je hvale vredan cilj, i izvesno cilj koji je sasvim primeren osobama na tim pozicijama.

Pa ipak, ovdje postoji znatna tenzija između neophodnog zahtevanja pravde zbog počinjenog zločina genocida, i izazova u izlaganju istorije masovnog nasilja. Istoričar Mark Bloh pozabavio se potencijalnim implikacijama ove tenzije na uopšteniji način u svojoj uticajnoj knjizi *Zanat istoričara*: „Kada se strasti iz prošlosti po-

The Cambridge World History of Genocide, Volume III, Globalisation and Genocide Since the Cold War, ed. Ben Kiernan, Wendy Lower, Norman Naimark, and Scott Straus (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), 623–646. Drugi tvrde da genocidni pokušaji da se unište Muslimani u Bosni i Hercegovini imaju mnogo dužu istoriju nego što su događaji iz jula 1995. u Srebrenici i rat koji se odvijao od 1992. do 1995. Videti, na primer: Smail Čekić, *Historija genocida nad Bošnjacima* (Sarajevo: Muzej genocida, 2007).

- ¹³ Videti, na primer: Robert Donia, *Radovan Karadžić. Architect of the Bosnian Genocide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); Christian Axboe Nielsen, *Mass Atrocities and the Police. A New History of Ethnic Cleansing in Bosnia and Herzegovina* (London: Bloomsbury Academic, 2022); Christian Axboe Nielsen, *Nismo mogli vjerovati ... Raspad Jugoslavije 1991–1999* (Zagreb: Srednja Europa, 2021).
- ¹⁴ Videti: Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (London: W. H. Allen, 1961); o tome kako su Nirnberška suđenja, između ostalog, uticala na ranu historiografiju Holokausta, videti: Donald Bloxham, *Genocide on Trial. War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory* (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- ¹⁵ Charles King, “Can – Or Should – There Be a Political Science of the Holocaust?”, in: *Politics, Violence, Memory: The New Social Science of the Holocaust*, ed. Jeffrey Kopstein, Jelena Subotic, Susan Welch (Ithaca: Cornell University Press, 2023), 33.
- ¹⁶ U slučaju Holokausta, videti, na primer: Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York: Penguin Books, 2006 [1963]).
- ¹⁷ Videti, na primer: Iva Vukušić, *Serbian Paramilitaries and the Breakup of Yugoslavia. State Connections and Patterns of Violence* (New York: Routledge, 2023); Iva Vukušić, “Nineteen Minutes of Horror: Insights from the Scorpions Execution Video”, *Genocide Studies and Prevention* 12, no. 2 (2018), 35–53; E. Bećirević, *Na Drini genocid*; E. Bećirević, “Genocide in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995”; Emir Suljagić, “Genocide by Plebiscite: The Bosnian Serb Assembly and the Social Construction of ‘Turks’ in Bosnia and Herzegovina”, *Journal of Genocide Research* 23, no. 4 (2021), 568–586.

mešaju sa predrasudama sadašnjosti, ljudska realnost svodi se na crno-belu sliku¹⁸. Apsolutne kategorije krivice i nevinosti, i jasno razgraničene grupe počinitelaca i žrtava, su fundamentalno važne u sudnici, kao i za one koji se okreću istoriji da bi potvrdili ili negirali ono što sudije i advokati imaju da kažu. Ali ove apsolutne pozicije – ono na šta Bloh po svemu sudeći misli kada piše o „predrasudama sadašnjosti“ – mogu ozbiljno da naruše našu sposobnost angažovanja na osnovnom zadatku i odgovornosti istoričara: da prošlost učinimo razumljivom pričama o onima koji su je doživeli sopstvenim očima, bez obzira na to da li se njihovi pogledi i ponašanje slažu sa našima. Ponovo, Blohovim rečima:

*Da bi kopali po savesti druge osobe, koju od nas razdvajaju generacije, moramo da ostanemo po strani sopstveni ego, dok je, da bi rekli šta mislimo, potrebno samo da ostanemo to što jesmo. Ovo je manje mukotrpan poduhvat. Koliko je lakše pisati za ili protiv Lutera nego proniknuti u njegovu dušu.*¹⁹

Primarni zadatak istoričara zahteva duboku posvećenost i neprekidno kretanje u prostoru kakav je preživeli iz Aušvica Primo Levi nazivao „sivom zonom“²⁰. U ovom prostoru jasne moralne i političke pozicije mogu da postanu zamagljene. U ovom bi prostoru – gde izazov objašnjavanja ljudskog ponašanja odnosi prevagu nad željom da ga osuđujemo – istoričari trebalo da se najviše osećaju kao kod kuće. U toj sivoj zoni, gde nastojimo da ostavimo po strani svoje predrasude o sadašnjosti i pokušavamo da proniknemo u duše drugih ljudi, kao što sugerise Bloh, možemo bolje da oslušnemo prošlost u svoj njenoj složenosti i protivrečnostima. Pritom se pružaju prilike da se postave pitanja koja nam omogućavaju da ispričamo nove priče tragajući za uzrocima i objašnjenjima složenih ljudskih postupaka, bilo da se ono što otkrijemo slaže ili ne slaže sa našim ličnim moralnim i političkim stavovima.

S obzirom na užas onoga što se događalo u Srebrenici i istočnoj Bosni u julu 1995, i ogorčene sukobe oko sećanja na ovo nasilje koji se nastavljaju, ne iznenađuje da ova siva zona danas ostaje – većini istoričara koji istražuju ove teme – nedostupna. Ovo je možda razlog zbog kojeg mnogo akademske literature koja je objavljena do sada o julu 1995. u Srebrenici i dalje podseća – i po stilu i po sadržaju – na izveštaje eksperata MKSJ-a sastavljene za Kancelariju tužioca. Neprekidno prikupljan, obimni dokazni materijal jasno demonstrira krivicu i svirepost počinitelaca zločina, kao i neizmernu patnju i nevinost žrtava.²¹ Ovaj pristup je razumljiv i trebalo bi ga poštovati, posebno kada mu pribegavaju osobe sa bliskim ličnim i profesionalnim vezama sa ovom istorijom. Pa ipak, trebalo bi postaviti jedno pitanje: šta možemo da naučimo iz tog pristupa što je novo, što već nismo mogli da uvidimo iz detaljnih presuda koje je MKSJ-a izrekao u proteklim decenijama?

Dok se približavala trideseta godišnjica jula 1995. u Srebrenici i oko nje, možda je došlo vreme da se iznova razmotre neki od dokaza koje su prikupili istra-

¹⁸ Marc Bloch, *The Historian's Craft* [*Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*], prev. Peter Putnam (New York: Vintage Books, 1953), 140.

¹⁹ *Ibid.*, 140–141.

²⁰ Primo Levi, “The Grey Zone”, in: *The Drowned and the Saved*, prev. Raymond Rosenthal i priir. Primo Levi (London: Abacus, 1989), 22–51.

²¹ Za primere važnih akademskih radova o julu 1995. u Srebrenici, kao i širem kontekstu tih događaja, koji iskazuju ovu osobinu, videti: C. A. Nielsen, *The Bosnian Serb Police*; R. Donia, *Radovan Karadžić*; E. Bečić, *Na Drini genocid*; E. Suljagić, “Genocide by Plebiscite”.

živači i tužiocima, i da se zapitamo: ima li bilo kakvih novih priča koje možemo ispričati o Srebrenici? Postoje li neke druge koje možemo ispričati na nove načine? I da li bilo koja od ovih priča ima potencijal da nas nauči nečemu što ima značaja, i o julu 1995, i o našem opštem pristupu izlaganju istorije masovnih zločina?

Presude MKSJ-a su dugačke i njegov arhiv je ogroman.²² Pa ipak, za one koji su voljni da se fokusiraju, postoje priče koje se kriju ispod same površine u ovim rezervoarima dokaza, a koje ukazuju na nemapirane puteve istraživanja. One čekaju dan kada bi istoričari mogli da im pristupe na drugačiji način, sa novim pitanjima, novim preokupacijama, i novim stepenom otvorenosti – ukratko, sa manje „predrasuda sadašnjosti“. Prvi njihov potez zahtevao bi spremnost da iskorače iz senke presuda MKSJ-a, i napetog političkog terena današnje Bosne i Hercegovine nad kojim one i dalje bacaju još veću senku. Drugi bi bio da se fokusiraju na ove priče i postave pitanja koja omogućavaju iskorake od pukog i neprestanog potvrđivanja validnosti nalaza MKSJ-a o počinjenom genocidu i njihove zaštite od bilo kakvog dovođenja u pitanje od strane onih koji poriču odluke ovog suda. Izazov za istoričare jeste da razmotre napuštanje ove neprekidne borbe – koja možda i nema kraja – i da se vrate primarnom zadatku svoje profesije: da objašnjavaju složeno ljudsko ponašanje, i da se odupiru želji da se ono tumači uz pomoć rigidnih crno-belih kategorija zasnovanih na spostvenim aktuelnim moralnim i političkim stavovima.

Kao ilustraciju potencijalne koristi od prihvatanja ovih izazova, možemo da razmotrimo tri priče zasnovane na dokazima koji se čuvaju u arhivu MKSJ-a. Svi ti dokazi poznati su onima koji se bave istorijom Srebrenice, ali nijedna od ovih priča nema istaknuto mesto u akademskoj literaturi. Prva je priča Mirsade Malagić, majke tri sina koja je u julu 1995. bila trudna i koja je svedočila o svojim iskustvima u bazi UN u Potočarima nakon pada Srebrenice. Njeno svedočenje, u kojem je mnogo puta pomenula da je videla svoje bivše komšije i kolege s posla kako tumačaju bazom među vojnicima Republike Srpske, izaziva nas da preusmerimo pogled natrag u prošlost, u godine koje su prethodile početku rata u aprilu 1992, i da se zapitamo – umesto da naprosto budemo šokirani – kako su komšije iz Srebrenice bez prethodne istorije sukoba postali neprijatelji. Druga priča vraća nas u 23. juli 1995, u kasarnu Vojske Republike Srpske u Zvorniku, gde je petnaestogodišnji Almir Halilović dao izjavu vojnoj policiji Republike Srpske. On je, sa još četvoricom ljudi, preživio masovnu likvidaciju na Vojnoj ekonomiji Branjevo nakon pada Srebrenice, a kasnije mu je pomogao pedeset-devetogodišnji bosanski Srbin po imenu Neško Đokić. Ova priča ukazuje na potrebu da istoričari Srebrenice olabave svoje čvrste stavove, uz često implicitnu pretpostavku da će etnička pripadnost osobe automatski objasniti njeno ponašanje. Naša poslednja priča vodi nas u jedan od epicentara genocida: mesto na kome su vršena masovna streljanja u blizini sesoske škole u Grbavcima kod Orahovca 14. jula uveče. Zahvaljujući „Zaštićenom svedoku 101“ saznali smo šta se desilo odmah nakon što su izvršiocima zločina prestali da pucaju u grupu zatvorenika: jedno dete je ustalo iz gomile leševa i očajnički dozivalo svog oca. Kasnija reakcija vojnika Republike Srpske na ovaj zaprepašću-

²² O veličini arhiva MKSJ-a, i izazovima njegovog korišćenja za istorijska istraživanja, videti: Iva Vukušić, “Archives of Mass Violence: Understanding and Using ICTY Trial Records”, *Comparative Southeast European Studies* 70, no. 4 (2022), 585–607.

jući događaj izaziva nas da ponovo razmislimo o navodnoj rigidnosti ljudskog ponašanja u trenucima ekstremnog nasilja.

Ovakve priče mogu da se nazovu „neugodnim dokazima“. Oni su za nas neugodni zato što se lako ne uklapaju u postojeći narativ o genocidu koji je kreirao MKSJ, i koji većina istoričara i ostalih koji su odabrali da se bave julom 1995. u Srebrenici i dalje potvrđuje. Ovaj narativ insistira na tome da ta istorija mora biti ispričana kao priča o zlim počinocima zločina nad nedužnim žrtvama, a da istoričar deluje u dogovoru sa onima iz MKSJ-a koji utvrđuju krivicu počinilaca ne bi li žrtve dobile pravno obeštećenje. Moj cilj ovde nije da negiram pravnu vrednost ovog narativa, i suštinski važan i smislen rad onih koji su uključeni u njegovo stvaranje i održavanje. Želim da budem potpuno jasan: to je sasvim legitiman pristup i on zaslužuje duboko poštovanje, posebno zato što ima veliko praktično i simbolično značenje za sve one koji su bili direktno pogođeni ovim nasiljem.

Ovde je problem u tome što u tom narativu gotovo da nema mesta za jedan esencijalni element u disciplini istorije: „neugodne dokaze“. U slučaju Srebrenice, to su priče koje mogu da nas izazivaju da bolje razumemo kako se ljudi menjaju, od komšija do rigidnih kategorija „počinilaca“ i „žrtava“. One traže od nas da se zagledamo dalje u prošlost od užasne nedelje u julu 1995. i upoznamo život u Srebrenici iz prethodnih godina i decenija. Tada niko ko je živeo u ovom malom gradu u istočnoj Bosni nije mogao da zamisli da će „genocid“ jednog dana postati reč koja definiše kutak Evrope koji su nazivali svojim zavičajem. Ove priče nas pozivaju da ponovo uvidimo kako nam etničke kategorije ne pomažu uvek da objasnimo ljudsko ponašanje u trenucima ekstremnog međuetničkog nasilja. „Neugodni dokazi“ su tako naziv za priče koje se opiru našoj želji da ih ugradimo u rigidne, binarne, crno-bele kategorije. Umesto toga one nas pozivaju da kročimo u sivu zonu u kojoj prihvatamo složenost ljudskog ponašanja i izazov da ga objasnimo.

Suprotno od onoga zbog čega neki možda strahuju, takve priče nisu opasne za one koji nastoje da zaštite opšti narativ o genocidu. Neugodni dokazi nas izazivaju da pričamo priče o Srebrenici koje se tiču života i ponašanja koje bi možda više voleli da ne razmatramo. Oni nas mole da te priče posmatramo očima „drugih“ i da, pritom, ne samo upoznajemo njihove živote, već i sebi postavljamo pitanja ko smo, i šta na kraju krajeva nastojimo da postignemo pričanjem priča o zločinima iz prošlosti. Neiskorišćena, „potencijalna istorija“ inherentna je pričanju priče o drugome u svoj njegovoj složenosti.²³ Kao što je istoričar Alon Konfino pisao u kontekstu Izraela/Palestine:

*moć istorijskog pripovedanja je u tome da ono može da otvori naše umove prema drugima kao celovitim ljudskim bićima. Ne možemo stvarno da promenimo mišljenje – ili, da kažem, svoje srce – ako ne ispričamo priču. Sve dobre priče su političke, jer je identifikovanje s drugim političko.*²⁴

Počnimo sada naše putovanje da bi razmotrili tri takve priče. Prvi koraci u tome vraćaju nas u vrelo letnje popodne 12. jula 1995, dok su desetine hiljada prestravljenih izbeglica tražile utočište u bazi UN u Potočarima.

²³ Ariella Azoulay, “Potential History: Thinking Through Violence”, *Critical Inquiry* 39, no. 3 (2013), 548–574.

²⁴ Alon Konfino, “The Warm Sand of the Coast of Tantura: History and Memory in Israel after 1948”, *History & Memory* 27, no. 1 (2015), 75.

Komšije, kolege i progonitelji

Film Jasmine Žbanić “Quo Vadis, Aida?” pruža nam duboko uznemirujući filmski prikaz onoga što se događalo unutar te baze. Ali Mirsada Malagić, majka troje dece, i trudna sa četvrtim, bila je tamo 12. jula sa svojim najmlađim sinom Adnanom koji je tada imao jedanaest godina. Trećeg i četvrtog aprila 2000. ona je svedočila pred MKSJ-om o onome što je doživela, u predmetu Tužilac protiv Radislava Krstića koji je bio general u Vojsci Republike Srpske, i koji je bio optužen za različite zločine, uključujući i genocid. Dugačko svedočenje Malagićeve bilo je deo nastojanja tužilaštva da ustanovi da su se takvi zločini dogodili u Srebrenici, i da je general Krstić bio glavni akter u njihovom izvršavanju.²⁵

Međutim, pored toga, njeni dugački odgovori na pitanja tužioca nakratko otvaraju prozore u prošlost mnogo dalju od 12. jula 1995, u vreme kada su ljudi različito deklariranih etničkih pripadnosti živeli i radili zajedno u Srebrenici i njenoj okolini. Ova čvrsta povezanost često je započinjala u osnovnoj školi i nastavljala se decenijama na različitim mestima gde se radilo, kao što je Fabrika za pocinčavanje koja je tokom 1991. i 1992. brzo propadala.²⁶ Ona se prekinula u potpunosti jednom kada je vojska bosanskih Srba napala ovaj deo Bosne u aprilu 1992.²⁷ U svom svedočenju Malagićeva je opisala kako su bivše komšije na različite načine ponovo komunicirale među sobom 12. jula popodne, neposredno pre početka masovnih pogubljenja. U nekim slučajevima, nekadašnji dugogodišnji susedi primetili bi jedni druge, a zatim se ponašali kao da se nikada nisu sreli:

I tako dok su prolazili, videla sam izvestan broj poznatih lica, ljude koje sam znala decenijama od ranije, uključujući i našeg veoma dobrog prijatelja, ili barem smo verovali da nam je on prijatelj. On je pre rata bio saobraćajni milicioner i patrolirao je u našem kraju. Dolazio je u našu kuću i često bi popio neko piće ili kafu. Pričao bi sa jednim našim komšijom. Žena mu je radila sa mnogim rudniku olova i cinka, u administraciji u Srebrenici Video me je i ja sam videla njega, ali ništa mi nije rekao, i ja mu se nisam obraćala. Bilo je to kao da se uopšte ne poznajemo.²⁸

Prepoznala sam Stanka Rakića među ljudima koji su bili tamo. I on je iz opštine Srebrenica, i radio je kao šef računovodstva u istom preduzeću u kojem sam ja radila. [Prepoznala je još jedno lice:] Petko Milovanović iz Pobrđa ... mi smo pre rata godina ma išli na posao mojim kolima. Ni on mi se nije obraćao.²⁹

Pa ipak, u drugim slučajevima, Malagićeva je primetila da su neke bivše komšije i kolege međusobno komunicirale, i to naizgled srdačno:

I tu, pred kapijom fabrike „11. mart” i Cinkare (one su bile jedna do druge), videla sam grupu muškaraca, uključujući i Srbina – pa, neću ga zvati vojnikom, ali sam ga

²⁵ ICTY, Case No. IT-98-33, Prosecution vs. Radislav Krstić, Witness Name: Mirsada Malagić, 3 & 4 April 2000.

²⁶ O odnosima u Srebrenici sa korenima u osnovnoj školi, videti *ibid.*, 1967–1968.

²⁷ O atmosferi u Srebrenici krajem osamdesetih i u prvim godinama devedesetih videti, na primer: Besim Ibišević, *Srebrenica, 1987–1992* (Amsterdam: samizdat, 1999); Ibrahim Mustafić, *Planirani haos: 1990–1996* (Sarajevo: Udruženje građana „Majke Srebrenice i Podrinja“, 2008).

²⁸ Malagić, 3. i 4. april 2000, 1960–1961.

²⁹ *Ibid.*, 1961.

poznavala pre rata. On je bio milicioner u Srebrenici, Milisav Gavrić. A sudeći po njegovom licu on je srdačno časkao sa komšijama i poznanicima, nekim rođacima koji su pričali s njim i koji su ga znali od ranije, pre rata.³⁰

Takvi trenuci odvijali su se uporedo sa onima koji ukazuju kako su pojedini sukobi i tenzije iz prošlosti karakterisali međuljudske odnose pre rata:

Na tom vozilu je sedeo čovek koji mi je bio jako poznat i koji je bio okružen nekim vojnicima koji su držali gomilu ljudi na nišanu. To je bio Ilija Petrović. I on je pričao gadosti i psovao nas, a ja sam ga znala, znala sam da je on veoma opasan čovek. Znala sam ga pre rata. I svi ljudi oko mene, uključujući i mog svekra, znali su Iliju Petrovića. Moj svekar je radio u istom preduzeću, u Cinkari. Penzionisao se u toj fabrici. Oni su se posvađali, nisu bili u jako dobrim odnosima, i na njegovom licu sam mogla da vidim da to znači da je mome svekru kraj.³¹

Tema predratnih odnosa u Srebrenici, i drugde u Bosni i Hercegovini, generalno se tretira na načine koji nas samo zbunjuju i šokiraju. Kako su se ljudi koji su zajedno išli u školu i koji su radili zajedno našli u situaciji tako ogorčene podele? Kako su takvi ljudi mogli da ignorišu dugu istoriju zajedničkog života? Kako su neki od njih još uvek mogli da komuniciraju naizgled srdačno, posle više od tri godine ekstremnog međuetničkog nasilja? I kako su predratne tenzije i sukobi mogli da navedu neke od njih da iskoriste priliku da se obračunaju, jednom i zauvek, kada je iskrsla prilika za osvetu? Presude MKSJ-a i postojeća naučna literatura o julu 1995. u Srebrenici ne pružaju odgovore na ova esencijalna pitanja.³² Umesto toga, svedočenje Malagićeve na-prosto nas ostavlja u šoku. Kao takvo, ono implicitno pojačava neobjašnjivi užas onoga što će uslediti nakon 12. jula, stvarajući utisak da su neki od aktera u ovoj istoriji bili ljudi, a drugi neljudi.³³ Kada je u pitanju zločin genocida, podela ljudi na tako rigidne crno-bele kategorije može da deluje nesporna. Međutim, te kategorije su od male ili nikakve pomoći istoričaru koji nekako mora da protumači ove teško objašnjive susrete, i decenije zajedničkog i generalno mirnog života koje su im prethodile.

Pa ipak, izjave Malagićeve mogu se čitati i kao poziv istoričarima da tragaju za jasnoćom u pogledu tako zbunjujućih interakcija usmeravajući pogled u prošlost i prihvatajući izazov rekonstruisanja lokalnog života u ovoj zajednici. Baš kao što su činili i drugi u obimnim i prosvetljujućim studijama međuetničkog nasilja u različitim epohama i na različitim prostorima, od Poljske i Ukrajine do Bosne i Hrvatske.³⁴ Danas,

³⁰ *Ibid.*, 1951.

³¹ *Ibid.*, 1963–1964.

³² O tome kako su u oblasti Srebrenice sećanja na uvrede pretrpljene još u Drugom svetskom ratu navodno izazivala nasilje i 1992. godine, videti: Chuck Sudetic, *Blood and Vengeance: One Family's Story of the War in Bosnia* (New York: Norton, 1998). Premda je studija upečatljivo napisana, uzročne veze u njoj ostaju maglovite i izmiču nam ubedljivi dokazi.

³³ O dominantnoj tendenciji da se nasilni sukobi pamte uz podelu grupa na ljude i neljude, videti: Viet Thanh Nguyen, *Nothing Ever Dies. Vietnam and the Memory of War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2017).

³⁴ Videti, na primer: Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton: Princeton University Press, 2001); Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (New York: Simon & Schuster, 2019); Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians* (Bloomington: Indiana University Press, 2002); Max Bergholz, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community* (Ithaca: Cornell University Press, 2016).

trideset godina nakon jula 1995, zapanjujuće je da premda postoji prosvetljujuća studija pod naslovom *Srebrenica nakon genocida*,³⁵ ne postoji detaljno istorijsko istraživanje o predratnom životu u Srebrenici od sedamdesetih godina do izbijanja nasilja u aprilu 1992. Odsustvo takvih istraživanja čini gotovo nemogućim pokušaje da se odgovori na onu vrstu uznemirujućih pitanja koja izviru iz detaljnog svedočenja Malagićeve.³⁶ I tako, kada čitamo takav dokument, on nas ostavlja u šoku i neverici zbog postupaka komšija jednih prema drugima, ali smo slabo opremljeni za nešto više od takve reakcije, da prihvatimo izazov da objasnimo zbunjujuće ponašanje nekadašnjih komšija u bazi UN tog užasnog popodneva u julu 1995.

Četiri zatvorenika, međuetničko pomaganje i unutaretnička kontrola

Jedanaest dana nakon događaja koje je Malagićeva opisala prema svom sećanju u svedočenju pred MKSJ-om, 23. jula 1995, četiri zarobljena lica dovedena su u kasarnu vojske bosanskih Srba u Zvornik. Među njima je bio petnaestogodišnji Almir Halilović, rođen u selu Bajramovići u opštini Srebrenica. Istražitelji MKSJ-a dobili su izjave koje su tog dana Halilović i drugi dali pripadnicima vojne policije bosanskih Srba. Nebojša Jeremić je uzeo izjavu od Halilovića. Otkucao je sledeće:

Nakon što je Vojska Republike Srpske ušla u Srebrenicu, krenuo sam u pravcu Tuzle, kroz područje opštine Zvornik, sa konvojem izbeglica, i civila i vojnika... Isli smo uglavnom noću u malim i velikim grupama. Ne znam tačno koliko dana i noći smo pešačili. Izbila je borba sa Vojskom Republike Srpske u mestu po imenu Baljkovica, nedaleko od položaja koje su držali srpski vojnici. Ovdje je kolona razbijena i svi smo bili raštrkani po obližnjim brdima. Sa još tri Muslimana, odlučio sam da idem prema Teočaku i da se probijem kroz položaje Vojske Republike Srpske... Nastavili smo da idemo preko livada i kroz šume, i onda smo stigli do jednog voćnjaka. Nabrali smo neke jabuke i to nam je bio jedini izvor hrane.

Dok smo brali jabuke u voćnjaku, naišao je jedan Srbin i predstavio se kao Neško. Ponudio se da nam pomogne da predemo srpske položaje. Čim nas je video rekao je da nas neće prijaviti, ali je takođe rekao da moramo da budemo tibi i da ne pominjemo njegovo ime ako nas zarobe. Neško nam je dao hranu da jedemo, pantalone i košulju, i rekao nam da ne izlazimo iz jaruge u kojoj smo proveli prethodnu noć.

Neško je tvrdio da može da nas odvede 100 metara daleko od položaja VRS, a odatle bi morali da idemo sami. Neško je posle toga otišao, i došao je njegov sin. Nije nam rekao njegovo ime, ali i on je obećao da će nas prevesti preko položaja VRS.

Neškov sin pozvao je nas četvoricu u njegovu kuću, ali u tom trenutku došla je njegova majka, Neškova žena, i upozorila ga da su ispred kuće neke komšije i da ne bi bilo pametno da nas vide. Vratili smo se u jarugu gde smo proveli još jednu noć.

³⁵ Lara J. Nettelfield i Sarah E. Wagner, *Srebrenica in the Aftermath of Genocide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).

³⁶ Za jedan model načina na koji bismo mogli da rekonstruišemo predratni život u mestu kao što je Srebrenica, sa posebnim fokusom na veze između nasilja, sećanja i ponašanja u prošlosti, videti: Max Bergholz, "Sudden Nationhood: The Microdynamics of Intercommunal Relations in Bosnia-Herzegovina after World War II", *American Historical Review* 118, no. 3 (2013), 679–707.

Neškov sin je ponovo došao ujutro i rekao nam da ne može da ide sa nama, ali nam je objasnio u kom pravcu se nalazi Teočak, a tamo je trebalo da idemo. Takođe nam je rekao da idemo levom obalom potoka i da ćemo sigurno stići do linije koju drži Vojska Republike Srpske i da ćemo stići do muslimanske teritorije kada predemo tu liniju. Krenuli smo putem koji nam je pokazao Neškov sin, ali smo se izgubili i naišli smo na neko selo. Imali smo razloga da verujemo da je to srpsko selo i tamo smo se predali čoveku po imenu Bojo. I on nam je dao hranu i cigarete, a zatim nas je odveo u komandu VRS.³⁷

Pored Halilovića, dva druga zarobljenika – Emin Mustafić (26) i Sakib Kivirić (31) – dali su izjave Jeremiću 23. jula u kasarni u Zvorniku.³⁸ Četvrti zatvorenik, Fuad Đozić (30), dao je izjavu istog dana Jeremićevom kolegi Čedi Joviću.³⁹ Ove izjave su izuzetne iz nekoliko razloga. Prvo, one su gotovo identične, zbog čega se postavlja pitanje u kojoj su meri Jeremić i Jović transkribovali ono što su četvorica zatvorenika stvarno izgovorila, ili su ih jednostavno saslušali i napisali zajedničku izjavu koju su zatim svi potpisali. Još izuzetnija je činjenica da se nigde u ova četiri dokumenta ne pominje šta je u stvari dovelo Halilovića, Mustafića, Kivirića i Đozića u voćnjak s jabukama u blizini kuće Srbina po imenu Neško. Tek kada pročitamo potresnu rečenicu na početku njegove izjave otkrivamo ključ za rešenje ove zagonetke.

Dvadeset petog jula, dva dana nakon što su četvorica zarobljenika potpisala svoje izjave, Neško Đokić je dobio naređenje da se pojavi u istoj kasarni u Zvorniku, gde je morao da da izjavu o svom ponašanju. „Osamnaestog jula 1995“, započeo je izjavu:

Ustao sam rano da donesem travu za moju stoku sa polja koje je oko 150 metara od kuće. Dok sam išao tamo, četvorica ljudi su se pojavila predamnom, pod drvetom jabuke. Znao sam odmah da su Muslimani, pošto su bili okrvavljeni.⁴⁰

Njih četvorica bili su prekriveni sasušenom krvlju zato što su oni – a ovo se ne nalazi u njihovim izjavama koje su otkucali Jeremić i Jović – nekim čudom preživeli masovno streljanje na Vojnoj ekonomiji Branjevo 16. jula, zajedno sa jednim starijim čovekom po imenu Ahmo Hasić (56). U svom svedočenju pred MKSJ-om 6. septembra 2006. Hasić je opisao da su se njih petorica satima pretvarali da su mrtvi dok su ležali među stotinama leševa nakon streljanja, a zatim su pešice pobeгли po mraku. Hasić nije mogao da drži korak sa ostalima i izgubio je kontakt s njima tokom noći.⁴¹ Hasić je uspeo da preživi ovo teško iskušenje. Međutim, nedugo nakon što su dali izjave Jeremiću i Joviću, nepoznati vojni policajci ili vojnici Republike Srpske došli su da odvedu Halilovića, Mustafića, Kivirića i Đozića. Do današnjeg dana nije utvrđeno gde su odvedeni. Godine 2010, MKSJ je zaključio da su sva četvorica ubijena ubrzo nakon 23. jula.⁴²

³⁷ ICTY, Ex. P00392, “Zvornik Military Police document, statement of Halilović, Almir”, 1–2.

³⁸ ICTY, Ex. P00390, “Zvornik Military Police document, statement of Mustafić, Emin”, 1–2; Ex. P00389, “Zvornik Military Police document, statement of Kivirić, Sakib”, 1–2.

³⁹ ICTY, Ex. P00391, “Zvornik Military Police document, statement of Đozić, Fuad”, 1–2.

⁴⁰ ICTY, Ex. P00393, “Zvornik Military Police document, statement of Đokić, Neško”, 1.

⁴¹ ICTY, Testimony of Ahmo Hasić, 3 September 2006, 1205–1206.

⁴² ICTY, Case No. IT-05-88-T, Prosecution vs. Vujadin Popović *et al.*, 10 June 2010, 235, para. 589.

MKSJ je koristio priču o četvorici zarobljenika i njihovu interakciju sa Neškom Đokićem kao samo jedan u gomili dokaznog materijala koji su njegovi istražitelji sakupili da bi ustanovili enormne razmere zločina počinjenih nakon pada Srebrenice 11. jula. Međutim, ova priča o pokušaju da se preživi, koja se završila ubistvom, takođe sadrži drugu priču. Ona nije bila od primarnog interesa za islednike MKSJ-a koji su s pravom bili fokusirani na prikupljanje dokaza za uspešno krivično gonjenje optuženih za zločine. Ta sekundarna priča je priča o međuetničkom pomaganju i intraetničkom nadzoru u sred genocidnog nasilja.

Gotovo pre dvadeset godina, 2005–2006. bosanski novinar i dokumentarni filmski stvaralac Refik Hodžić počeo je da snima film o sudbini Halilovića, Mustafića, Kivirića i Đozića. Nazvao ga je “Izjava 710399”, što je bio broj ispisan na Halilovićevom dokumentu.⁴³ U filmu, Hodžić je došao do četiri izjave koje su dali zarobljenici, a zatim traga za preživelim članovima njihovih porodica. Susrećemo ih u njihovim skromnim, urednim domovima gde filmadžije služe kafom: Halilovićev otac i majka; Mustafićeva majka; Kivirićeva supruga i Đozićeva supruga i brat. Hodžić je svakom članu porodice obezbedio kopije izjave koje su dali Jeremiću i Joviću 23. jula 1995, što je bio prvi put da je bilo ko od njih dobio bilo kakvu informaciju o svojim voljenim članovima porodice od kada su nestali, više od deset godina pre toga. Đozićeva žena pomno proverava potpis svog muža i upoređuje ga s drugim dokumentom da bi potvrdila njegovu autentičnost; Kivirićeva žena tiho čita, a zatim plače rukom pokrivajući lice; iz susednih soba deca tiho posmatraju kako njihovi roditelji prolaze kroz ove mučne trenutke. Hodžić im saopštava da ima želju da ide u Zvornik i potraži Jovića i Jeremića, i da ih upita šta se dogodilo sa četvoricom zarobljenika. Slušamo Hodžićeve neugodne telefonske razgovore sa oba čoveka, u kojima on predstavlja sebe i temu svog filma. Oni su iznenađeni. Nakon što je saslušao Hodžića prošlo je nekoliko sekundi da bi Jeremić ponovo progovorio. „A ko je to, izvinjavam se”, pita on.

Halilovićev otac i Đozićeva žena odlučili su da se pridruže Hodžiću na putu u Zvornik. U napetom suočavanju sa Jeremićem na ulici nedaleko od njegovog radnog mesta, nekadašnji pripadnik vojne policije VRS uporno tvrdi da ne zna ništa o tome šta se dogodilo sa četvoricom ljudi nakon što je od njih uzeo izjave. Halilovićev otac preti mu da će ga tužiti; Hodžić smirenije pokušava da dođe do više informacija; Jeremić se na kraju okreće, širi ruke i odlazi. Sledećeg dana oni imaju dogovor sa Jovićem da se sretnu s njim na njegovom radnom mestu. Kada stignu tamo, prvo im kažu da čekaju; onda saznaju da je on na bolovanju. Oni odlučuju da odu do Jovićeve kuće, gde ljudi koji stoje ispred nje tvrde da on nije tamo. Hodžić ga zove, ali mu je mobilni telefon isključen. Na kraju, sudbina četvorice preživelih u masakru na Vojnoj ekonomiji Branjevo u filmu ostaje nepoznata – i dalje je nepoznata, do današnjeg dana.⁴⁴

Pa ipak, možda je najprovokativniji deo filma ono što se događa između trenutka kada članovi porodica čitaju četiri izjave i suočavanja sa Jeremićem i Jovićem u Zvorniku. Hodžić je došao i do izjave koju je dao Neško Đokić, Srbin koji je pomogao

⁴³ Videti film “Izjava 710399”: https://www.youtube.com/watch?v=7BDVH8_beCs.

⁴⁴ O nepoznatoj sudbini četvorice preživelih u julu 2024, videti: <https://balkaninsight.com/sr/2024/07/08/pogresno-skretanje-kako-su-cetiri-mladica-uspjela-izbjeci-genocid-u-srebrenici-ali-ne-i-pobjediti-smrt/>.

četvorici preživelih, i mogao je da ga kontaktira. On je pristao da se susretne sa Halilovićevim ocem, ali ne pred kamerom. Njegovi razlozi da odbije da se pojavi u filmu naziru se iz izjave koju je dao 25. jula 1995, a posebno iz s njom povezanog dokumenta koji je narednog dana izdao organ bezbednosti Prve zborničke pešadijske brigade. Tokom njegovog saslušavanja, Đokić je priznao da su mu četvorica preživelih rekli da su gladni, pa je on otišao kući i doneo im hleba, slanine i luka. Doneo im je i košulje i jedan pocepan džemper.⁴⁵ „Ja sam u potpunosti odgovoran za sve što se desilo,” rekao je. „Moj sin [Slobodan] ih verovatno nije prijavio, zato što se plašio za mene, pošto ih ja nisam prijavio. Još mi nije jasno zašto to nisam uradio.”⁴⁶

Kao odgovor na ovu izjavu, načelnik bezbednosti Prve zborničke pešadijske brigade, potporučnik Drago Nikolić, podneo je izveštaj 26. jula vojnom sudu Vojske Republike Srpske u Bijeljini. Njegov naslov bio je „Kolaboracija s neprijateljem“. Nikolić je dodao ovom izveštaju svoju odluku u vezi Neška Đokića i njegovog sina Slobodana. Trebalo je da budu zadržani u pritvoru tri dana zato što nisu prijavili „prisustvo neprijateljskih vojnika“, i zato što su im obezbedili hranu i odeću.⁴⁷ Zbog toga je Đokić odbio da bude intervjuisan pred kamerom u Hodžićevom dokumentarcu. U njegovom selu Donji Lokanj 2006. – više od deset godina nakon jula 1995. – on i njegova porodica bili su još uvek pod intenzivnim pritiskom suseda zbog ovog čina međuetničke solidarnosti. U stvari, iz Jeremićevih komentara na ulici u Zvorniku saznajemo da je jedini razlog zbog kojeg je on dobio naređenje da uzme izjave od četvorice preživelih bio da se prikupe dokazi za kažnjavanje Đokića i njegovog sina – da bi oni dobili lekciju koju neće nikada zaboraviti.

Ovu priču kratko su ispričali tužioci MKSJ-a dok su prikupljali dokaze da bi se ustanovilo da su nakon pada Srebrenice počinjena drastična kršenja međunarodnog prava.⁴⁸ Hodžić ju je drugačije ispričao u svom filmu – i mnogo detaljnije zahvaljujući svom zapanjujuće detaljnom istraživanju – da bi istakao dva elementa: prvo, tragičnu, još uvek nepoznatu sudbinu četvorice preživelih i muku članova njihovih porodica koja ne prestaje; drugo, iznenađujuću priču o Srbinu i njegovom sinu, koji su u to vreme obojica pripadnici Vojske Republike Srpske, koji su ipak odabrali da pomognu četvorici okrvavljenih Muslimana koji su preživeli masovnu likvidaciju.

I ova priča bi trebalo da zaokupi pažnju istoričara Srebrenice, zato što nas ona poziva da zađemo u veoma malo istraženu „sivu zonu“: svet međuetničke solidarnosti i intraetničkog nadzora tokom genocidnog nasilja. Zašto su Đokić i njegov sin osetili da moraju da pomognu četvorici preživelih? Mi ne posedujemo dokaze uz pomoć kojih bi odgovorili na ovo pitanje, ali ono što znamo sugerise da je taj čin bio od velikog značaja za one koji su ga izvršili. Halilovićev otac seća se u filmu da mu je Đokić rekao tokom njihovog razgovora: „Svaki dan se sjetim onog dečka što sam ga obuko i nahranio“. Kako možemo da objasnimo tako rizičnu odluku? Istoričari i drugi hvatali su se u koštac sa ovom izazovnom temom

⁴⁵ ICTY, Ex. P00393, “Zvornik Military Police document, statement of Đokić, Neško”, 1.

⁴⁶ *Ibid.*, 2.

⁴⁷ ICTY, Ex. P00385, “Judgement Against Neško Đokić and Slobodan Đokić (for aiding four Bosnian Muslim males)”.

⁴⁸ ICTY, Case No. IT-05-88-T, Prosecution vs. Vujadin Popović *et al.*, 10 June 2010, 235–236, para. 587.

veoma detaljno u drugim kontekstima kao što je Ruanda, a posebno Holokaust, ali do sada ne i u slučaju Srebrenice.⁴⁹

Takođe moramo da dokučimo pokušaje vojne policije bosanskih Srba u Zvorniku da disciplinuju Đokića i njegovog sina zbog onoga što su učinili. U vreme kada je bilo tako malo resursa i ljudstva, šta opravdava vreme i energiju potrošenu na uzimanje izjava od četvorice preživelih i dvojice Srba koji su im pomogli? Zašto je tamo bilo tako neophodno baš tada upustiti se u intenzivan intraetnički nadzor? Šta bi odgovori na takva pitanja mogli uopštenije da nam kažu o tome šta je neophodno da bi se sprovelo genocidno nasilje?

Postavljanje ovih pitanja je jedna stvar; odgovaranje na njih je potpuno druga stvar. To bi najverovatnije zahtevalo etnografske istorijske metode. Verovatno je neophodan čak i pristup srodan onome što je antropološkinja Nensi Šeper-Hjuz nazvala „prikriivenom etnografijom“, kojoj je ona pribegla da bi prodrla u podzemni svet trgovine organima.⁵⁰ Neki bi s pravom mogli da primete da pokušaj da se istražuje svet bosanskih Srba tokom jula 1995. može da predstavlja nemoguć zadatak, s obzirom na kontekst decenija istraga i presuda MKSJ-a, i neprekidni rad pravosudnih organa u Bosni i Hercegovini koji i dalje prikupljaju dokaze o ratnim zločinima za buduća suđenja.

Istraživački fokus postojeće antropološke literature naizgled sugerise baš to. Nekoliko generacija antropologa hrlilo je u Bosnu i Hercegovinu da ispituje različite aspekte društva nakon 1995. i oni su proizveli značajan broj prosvetljujućih studija na različite teme.⁵¹ Pa ipak, zapanjujuće je koliko je ova literatura posvećivala malo pažnje, ili nimalo pažnje, dinamici nasilja tokom rata u toj zemlji; ponašanju bosanskih Srba tokom sukoba; i posebno njihovim postupcima tokom jula 1995. u Srebrenici i okolini.⁵² U stvari, tek nedavno je započeta prva velika studija o ponašanju ove

⁴⁹ O Ruandi, videti: Jennie E. Burnet, *To Save Heaven and Earth: Rescue in the Rwandan Genocide* (Ithaca: Cornell University Press, 2023); o Holokaustu, videti: Nechama Tec, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescuers of Jews in Nazi-Occupied Poland* (Oxford: Oxford University Press, 1986); za primere međuetničke solidarnosti u Bosni i Hercegovini tokom rata 1992–1995, ali uz malo objašnjenja za njihovu pojavu, videti: Svetlana Broz, *Good People in an Evil Time. Portraits of Complicity and Resistance in the Bosnian War* (New York: Other Press, 2005).

⁵⁰ O „prikriivenoj etnografiji“, videti: Nancy Scheper-Hughes, “Parts Unknown: Undercover Ethnography of the Organs-Trafficking World”, *Ethnography* 5, no. 1 (2004), 29–73.

⁵¹ Videti, na primer: Sarah Wagner, *To Know Where He Lies. DNA Technology and the Search for Srebrenica’s Missing* (Berkeley: University of California Press, 2008); Elisa Helms, *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women’s Activism in Bosnia-Herzegovina* (Madison: University of Wisconsin Press, 2013); Andrew Gilbert, *International Intervention and the Problem of Legitimacy: Encounters in Postwar Bosnia-Herzegovina* (Ithaca: Cornell University Press, 2020); Azra Hromadžić, *Citizens of An Empty Nation: Youth and State-Making in Postwar Bosnia and Herzegovina* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015); Larisa Jašarević, *Health and Wealth on the Bosnian Market: An Intimate Debt* (Bloomington: Indiana University Press, 2017).

⁵² Glavni izuzetak od ovoga bio bi izveštaj koji je pripremio jedan holandski antropolog: Ger Duijzings, “History and Reminders in East Bosnia”, Appendix IV, in: *Srebrenica. Reconstruction, Background, Consequences, and analyses of the ‘fall’ of a safe area* (Amsterdam: NIOD, 2002). Holandska vlada naručila je ovaj izveštaj 1996. u cilju istrage o padu Srebrenice, a posebno o ulozi njihovih mirovnih trupa koje su se u to vreme tamo nalazile. Videti takođe: Siniša Malešević and Niall Ó Dochartaigh, “Why Combatants Fight: the Irish Republican Army and the Bosnian Serb Army Compared”, *Theory & Society* 47, no 3 (2018), 293–326.

grupe tokom ovih godina, a koja se ne fokusira na Srebrenicu, već na srpske žene koje su ostale u Sarajevu tokom opsade tog grada (1992–1995).⁵³ I dalje odsustvo značajnih antropoloških istraživanja o ovoj suštinski važnoj etničkoj grupi u izlaganju istorije nasilja u ovom regionu može imati korene u imperativu prema kojem naučnici žele da potvrđuju narativ MKSJ-a o ovim događajima, a ne žele da budu posmatrani kao neko ko obraća neprimerenu pažnju „počiniocima“.⁵⁴

Još jedan potencijalni razlog vraća nas na ozbiljni izazov istraživanju ove grupe u kontekstu u kojem pričanje priča o julu 1995. može da dovede do krivičnog gonjenja potencijalnih sagovornika u Bosni i Hercegovini. Postoje i značajni oblici kontinuiranog društvenog pritiska da se čuti o novijoj istoriji nasilja u ovom regionu. Značajno je u Hodžićevom filmu kada Halilovićev otac kaže da Neško Đokić i njegova porodica žive teže nego on, zato što svaki dan provode u malom selu okruženi komšijama koje su duboko ozlojeđene na njih zato što su pokušali da pomognu Muslimanima u julu 1995. Pa ipak, premda ove značajne istraživačke izazove ne bi trebalo odbacivati, možemo primetiti i da su naučnici koji deluju u drugim zahtevnim konfliktnim i post-konfliktnim kontekstima, između ostalog, nekako uspevali da uspešno ispituju veoma osetljive teme, kao što su paravojne trupe u Siriji u drugoj deceniji 21. veka, beli supremacisti u SAD i nekadašnji borci na abhaskoj strani u Gruzijско-abhaskom građanskom ratu (1992–1993).⁵⁵ Da li politički kontekst današnje Bosne i Hercegovine čini da takva istraživanja deluju neizvodljivo? Ili su možda ograničenja ukorenjena i u moralnim i političkim gledištima istoričara i ostalih, i u načinu na koji ona određuju koje ćemo priče birati da ispričamo ili ne ispričamo?

Detе, zaštićeni svedok i egzekutori

Naša poslednja priča vraća nas u popodne, i zatim večе 14. jula. Mesto dešavanja je polje, oko jednog kilometra udaljeno od osnovne škole u Grbavcima u selu Orahovac. Ranije tog dana jedna inžinjerijska jedinica iz Zvorničke brigade stigla je sa naređenjem da iskopa veliku jamu.⁵⁶ Dok su se obavljali ti radovi, u fiskulturnoj sali škole nalazile su se stotine zarobljenika. Bili su tako nagurani da su sedeli jedni drugima u krilu.⁵⁷ Tokom popodneva stigli su pripadnici Četvrtog bataljona Zvorničke brigade Vojske Republike Srpske i počeli da premeštaju zatočenike u svlačio-

⁵³ Za neke od preliminarnih rezultata ovog inovativnog projekta, videti: Jelena Golubović, “‘One Day I Will Tell This to My Daughter’: Serb Women, Silence, and the Politics of Victimhood in Sarajevo”, *Anthropological Quarterly* 92, no. 4 (2019), 1173–1199; za druge novije radove koji se fokusiraju na ratna iskustva bosanskih Srba, videti: Olivera Simic, *Lola’s War. Rape Without Punishment* (Singapore: Palgrave MacMillan, 2023).

⁵⁴ Za refleksiju o mogućim razlozima za nedostatak pažnje istraživača prema počiniocima iz redova bosanskih Srba, videti: Janine Natalya Clark, “Genocide, War Crimes, and the Conflict in Bosnia: Understanding the Perpetrators”, *Journal of Genocide Research* 11, no. 4 (2009), 421–445.

⁵⁵ O inovativnom istraživanju ovih tema, videti: Uğur Ümit Üngör, “*Shabbiba*: Paramilitary Groups, Mass Violence, and Social Polarization in Homs,” *Violence: An International Journal* 1, no. 1 (2020): 59–79; Kathleen M. Bleck, “White Knuckle Research: Emotional Dynamics in Fieldwork with Racist Activists,” *Qualitative Sociology* 21, no. 4 (1998): 381–399; Anastasia Shesterina, “Ethics, Empathy, and Fear in Research on Violent Conflict,” *Journal of Peace Research* 53, no. 2 (2019): 190–202.

⁵⁶ ICTY, Case No. IT-05-88-T, Prosecution vs. Vujadin Popović *et al.*, 10 June 2010, 190, para. 479.

⁵⁷ *Ibid.*, para. 478.

nicu, gde su im vezivali ruke i stavljali povez preko očiju. Pala je noć. U grupama od oko petnaest, odvođeni su na mesto na kome je bila iskopana jama, a kamioni su dolazili i odlazili u mrak svakih desetak minuta. Oni koji su čekali na transport mogli su da čuju pucnje iz automatskog oružja iz pravca u kome su vozili kamioni.⁵⁸

Možemo saznati više o onome što se dogodilo u mraku na tom polju ispitujući iskaz jednog zaštićenog svedoka. On je izneo svoja sećanja pred MKSJ-om 22. februara 2007. pod pseudonimom „PW-101“, uz izobličjenje njegovog lica na video snimku nastalom tog dana da bi mu se prikrilo identitet. Kada je popodne smenilo predvečernje tog 14. jula, PW-101 je dobio zadatak da u školu u Grbavcima odveze kombi prepun kolačića, krofni i drugih peciva, uz sokove i kiselu vodu. To osveženje bilo je za vojnike i policajce koji su se tamo nalazili.⁵⁹

Dok je on stajao uz svoje vozilo parkirano pored škole, gledao je kako vojnici uteruju grupu zatvorenika u kamion. Rečeno mu je da će oni biti odvedeni na razmenu zarobljenika. Njemu je naređeno da vozi za njima sve dok ne dođu do mesta na kome je on zatim trebalo da istovari ostatak hrane i pića.⁶⁰ Ono čemu je tamo svedočio zaslužuje da se opširno citira:

I tako smo stigli tamo [na polje na kome je iskopana jama]; kamion [sa zarobljenicima] se zaustavio. Policija i vojnici ... ponašali su se brutalnije dok su im naređivali da siđu ... Dotali su ih do gomile leševa, i u tom trenutku sam shvatio da se ovde ne radi o razmeni, nego o nečem užasnom.

Postrojili su ih tamo. Grupa vojnika, muškarci, četvorica, petorica, šestorica, stajali su tamo. Drugi [zarobljenici] su stajali; i kad su dobili naređenje da pucaju, pucali su i oni drugi su pali; i onda su izveli napolje nekoliko grupa ... jednu, dve, tri grupe, i onda su tamo sa njima završili. Da nastavim?

A onda mi se u glavi desilo nešto strašno, nešto nečuveno. Nešto što ne mogu da zaboravim do današnjeg dana, i neću nikada zaboraviti. Dobio sam šećer nakon toga, samo od razmišljanja šta čovek može da uradi drugom čoveku. To je bilo tamo gde su streljani ovi ljudi.

U toj gomili, u toj hrpi mrtvih tela koja više nisu podsećala na ljude, to je bila samo hrpa mesa u komadima, tada se pojavilo jedno ljudsko biće. Kažem ljudsko biće, ali to je u stvari bio dečak od nekih pet do šest godina. To je neverovatno. Neverovatno. Ljudsko biće izašlo je i počelo da se kreće prema stazi, stazi na kojoj su ljudi sa automatskim puškama stajali obavljajući svoj posao. I ovo dete je išlo prema njima.

Svi ti tamo vojnici i policajci, ti ljudi koji nisu imali problem da pucaju – ne bi trebalo da im sudim jer ne znam kakva je njihova situacija. Možda su to radili zato što im je naređeno, a možda su to radili zato što im je u prirodi. Ima svakakvih ljudi, i neki od njih su možda bili srećni da to rade. Neki su to verovatno radili zato što su morali.

I onda, odjednom su spustili puške i svi oni, do poslednjeg, su se samo zaledili. A tamo je bilo samo dete. Da je to bila osoba od 70 ili 80 godina, to bi bilo užasno, a kamoli jedno nedužno, slatko dete. A dete je bilo prekriveno komadima creva drugih ljudi.

Ovaj gospodin – izvinjavam se, upotrebio sam reč gospodin. Ovaj oficir, mislim da je bio potpukovnik [Vujadin Popović] ... on je tu bio najarogantniji, okrenuo se ljudima i

⁵⁸ *Ibid.*, 191–192, para. 481–484.

⁵⁹ ICTY, Testimony of Protected Witness 101, 22 February 2007, 7564.

⁶⁰ *Ibid.*, 7579–7580.

rekao: „Šta čekate? Samo ga dokrajčite“. A onda su ti isti ljudi, koji nisu imali problem da ubijaju pre toga, njemu rekli: „Gospodine, i Vi imate pištolj, zašto ga Vi ne dokrajčite? Samo napred, jer mi to ne možemo“.

Svi oni koji su bili tamo bili su jednostavno bez teksta; onda je oficir rekao: „Uzmite dete, stavite ga u kamion, i dovezite ga ovamo [u školu]; onda ga dovedite ovde u sledećoj turi i onda će biti dokrajčeno“.

Ja sam tu bio. Ja sam bio potpuno nemoćan. Bio sam neko sa strane, iz logistike, i bio mi je posao samo da držim jezik za zubima. Nisam imao ništa sa onim što se tu dešavalo. Oni su likvidirali ljude, a moj posao je bio da donosim namirnice; i onda su uzeli dete, ne oni ljudi koji su dovršavali likvidaciju [onih koji su streljani, ali nisu još uvek bili mrtvi]. Drugi su uzeli dete za ruku. Da. I dok se dete pomaljalo iz gomile onih koji su bili streljani, govorilo je: „Babo“; tako oni [bosanski Muslimani] zovu oca. Govorilo je: „Babo, gdje si?“ Dete je bilo u šoku.

Odveli su ga u kamion. Dete, znajući da je već bilo u tom kamionu, počelo je da se grči. Rekao sam: „Ja ću probati da ga odvezem gde god vi hoćete da ga odvezem“. Pa sam ušao u kombi i upalio svetlo ... to je pomoglo detetu jer je njemu sve bilo samo mrkli mrak. I upalio sam radio, lokalnu radio stanicu, sa muzikom koja je njemu bila poznata, i to sam uradio da bi se mali oporavio, da bi došao sebi. Rekao sam mu: „Dodi ovamo, dodi ovamo, dodi kod mene“. Rekao sam: „Gledaj. Upalio sam svetla, uključio sam muziku“. Iznenada, on me je uzeo za ruku i došao kod mene. Ne bih nikom poželeo da to doživi. Ja sam bio snažan čovek. Bio sam čvrst čovek. Takva mi je bila reputacija. Ali ne bih nikom poželeo da ovo doživi – stisak, njegov stisak na mojoj ruci, i bio sam zadivljen njegovom snagom. Snagom ovog deteta.⁶¹

PW-101 je uspeo da odvede ovo dete, koje je bilo ranjeno u levu nogu i desno rame, u bolnicu u Zvorniku, gde je ostalo narednih osam meseci. Njegov stric je kasnije došao po njega, u proleće 1996, nakon što se rat završio. Do osamnaeste godine živelo je u sirotištu. Ime ovog deteta je Fahrudin Muminović i danas on ima 38 godina. Živi u kući koju mu je stric sagradio nedaleko od Konjević Polja u istočnoj Bosni, tek nešto više od trideset kilometara južno od mesta na kome se pojavio iz gomile leševa uveče 14. jula 1995. Bio je pozvan da svedoči pred MKSJ-om u isto vreme kad i PW-101, tokom 2006. i 2007. Sreli su se tamo u jednoj maloj prostoriji, više od decenije nakon te noći u polju, ali nije im bilo dozvoljeno da jedan drugom kažu svoje ime jer su obojica bili zaštićeni svedoci. „On mene gleda ovako kao što ja sada tebe gledam“, sećao se Muminović u jednom TV intervjuu iz 2023. „i plače čovjek“.⁶²

Iz detaljne presude MKSJ-a u slučaju IT-05-88-T, saznajemo više o likvidacijama u polju nedaleko od osnovne škole u Grbavcima. Nekolicina preživelih svedočili su pred MKSJ-om. Neka od njihovih sećanja javljaju se u ovom delu suđenja, što obezbeđuje dokaze za zločine za koje se tvrdilo da su počinjeni, i o njihovoj ozbiljnosti.⁶³ Međutim, jedan deo ovog dela suđenja je šokantan, ali i čudan: svedo-

⁶¹ *Ibid.*, 7580–7583.

⁶² „Fahrudin Muminović: preživio strijeljanje kao dječak u Orahovcu kod Zvornika,” MTV Igman, 23. januar 2023. Videti 1. deo ovog intervjua: <https://www.youtube.com/watch?v=2oSR4gA3kaM>.

⁶³ Videti: ICTY, Case No. IT-05-88-T, Prosecution vs. Vujadin Popović *et al.*, 10 June 2010, 189–195, para. 475–490.

čenje zaštićenog svedoka PW-101 i priča deteta koje je izašlo iz gomile leševa i očajnički dozivalo oca. Oni koji su pisali presudu odabrali su da uključe jedanaest redova iz svedočenja PW-101, što je u ovom delu suđenja bilo duže od bilo kojeg navoda preživelih.⁶⁴

Kao što bi trebalo da bude jasno iz dugačkog svedočenja koje je ovde navedeno, ova priča je zapanjujuća i uznemirujuća; ona nam zaokuplja pažnju kao malo koja druga. Pa ipak, na suđenju MKSJ-a ona je nelagodno smeštena uz svedočenja drugih ljudi koji su uspeali da prežive masovna streljanja, kao što je Mevludin Orić, koji je svedočio o pogubljenjima, i kako su oni uspeali da prežive u gomili leševa.⁶⁵ To je zbog toga što priča koju je ispričao PW-101 nudi mnogo više od pukog dokaznog materijala koji se koristi da bi se ustanovilo da su počinjena masovna ubistva.

Kako je moguće da se egzekutori – koji su upravo završili sa ubijanjem desetina ljudi – iznenada zalede, i ne mogu da skupe hrabrost da ubiju ovo dete? Zašto su se tako jasno suprotstavili svom zapovedniku kada im je naredio da „dokrajči” dete? Ovo je posebno zagonetno s obzirom na to da dokazi kojima raspolažemo ne sugerišu da je u danima kada su se odvijala pogubljenja bilo mnogo protivljenja izvršavanju naređenja.⁶⁶ Zašto je nadležni oficir dozvolio da PW-101 odvede dete u svoj kombi, da upali svetla i muziku, da ga uzme za ruku, i da ga konačno preveze u bolnicu u Zvorniku?

Složenost ove priče zahteva pažnju istoričara. Kao i druge dve priče prethodno ispričane, ona nas izaziva da kročimo u duboku i uznemirujuću sivu zonu. Ona nas poziva da idemo dalje od toga da je naprosto kategorizujemo kao još jedan čin genocidnog nasilja bezobzirne grupe počinilaca nad drugom grupom, bespomoćnim žrtvama, kako je to predstavljeno u presudi MKSJ-a. Možda je to razlog zašto se ona tako nelagodno pojavljuje na toj stranici. Ova priča izaziva nas da se suočimo licem u lice sa nezamislivom tragedijom i momentom traume koju je doživelo bespomoćno dete. Kao takva, ona iskazuje užase genocidnog nasilja kao malo koja druga priča, i verovatno je zbog toga tako opširno citirana u presudi MKSJ-a.

Pa ipak, priča koju je ispričao PW-101 takođe pokazuje nešto što koncept genocida uopšte zamagljuje: da među onima koji orkestriraju ovaj užas postoje celovita, složena ljudska bića. Egzekutori, iz nekog razloga, ne mogu da se nateraju da „dokrajče” dete, iako su mu upravo streljali oca, i nebrojene druge ljude. PW-101, čiji je posao bio da doprema užinu i piće za egzekutore – da se fizički okrepe dok ubijaju – odabrao je da spasi ovom detetu život dovodeći sebe u opasnost, a zatim je oboleo od dijabetesa zbog onoga čemu je svedočio i što je kasnije osećao. Potpukovnik Popović ne može da natera svoje strelce da ubiju dete, i, premda naoružan, odbija da to sâm uradi. U tom trenutku nečega što bi se jednostavno moglo zvati „genocidom“, nazire se izuzetno složeno i zbunjujuće ljudsko ponašanje. Ono traži – čak zahteva – pažnju istoričara, i njegovu spremnost da pokuša da objasni ove veoma neugodne dokaze. Niko ovde, izgleda, ne ponaša se kako bi se očekivalo. A mi ne znamo zašto.

⁶⁴ *Ibid.*, para. 487–488 i tri dugačke fusnote u njemu, 1770–1772.

⁶⁵ Videti: ICTY, Testimony of Mevludin Orić, 29 August 2006, 956–957.

⁶⁶ O ovome, videti: Ivica Đikić, *Beara. Dokumentarni roman o srebreničkom genocidu. Popravljeni i prošireno izdanje* (Zagreb: Bodoni, 2024 [2016]), 201.

Zaključak

Na kraju putovanja na kome iznova prepričavamo ove tri priče o Srebrenici, možemo da otkrijemo sredstva za prepoznavanje njihovog šireg značenja, vraćajući se tamo odakle smo krenuli: filmu *Jasmile Žbanić iz 2020*. “Quo Vadis, Aida?” U dve od njegovih najupečatljivijih scena, ona provokativno odstupa od oslanjanja na arhive MKSJ-a. Koristeći umetničku slobodu, ona predočava dva uznemirujuća trenutka koja nas pozivaju da ponovo razmislimo o tome kako pristupamo pričanju priča o Srebrenici. U prvoj sceni, glavni lik u filmu, prevoditeljka Aida, zaspala je u noći 11. jula i nešto je sanjala. Njen san nas vraća u veselo veče u jednom od srebreničkih lokala nešto pre rata, godine 1991. ili 1992. Svira živa muzika dok se održava takmičenje za najbolju žensku frizuru u istočnoj Bosni. Vidimo gradonačelnika kako se zabavlja sa prijateljima nekoliko godina pre nego što će naći u situaciji da u sred noći 10. jula zahteva NATO napade iz vazduha. Sutradan će biti ubijen, jer obećani avioni nikada nisu stigli. Slušamo jednog mladog čoveka kako veselo najavljuje da je pobedila Zumra Alić, nekoliko godina pre nego što će on postati vojnik Republike Srpske. On joj je, dok su pokušavali da uđu u autobus 12. jula popodne, otragao muža iz zagrljaja.

Onda muzika postaje glasnija i ovi likovi, zajedno sa drugima koje susrećemo u filmu, hvataju se za ruke i igraju kolo. Žbanićeva je osmislila tu scenu na usporenom snimku, i svaka osoba polako nam se pojavljuje pred očima. Na trenutak svako od njih gleda pravo u nas. U ovim trenucima, kada se naš pogled ukrsti sa njihovim, dobijamo jedan nelagodan poziv: da posmatramo svaku tu osobu kao celovito ljudsko biće koje se ne razlikuje od nas u publici, i čiji život te večeri, svega nekoliko godina pre jula 1995, nije slutio da će postati deo nečega po imenu „genocid“.

Aidu zatim bude kriki prestravljenog čoveka, i ona se ponovo nalazi tamo gde je zaspala: u bazi UN u Potočarima. Sat nemilosrdno otkucava vreme pred masovnu deportaciju žena i dece, i masovnu egzekuciju muškaraca i dečaka, među kojima će biti njen muž i dva sina. Izazov postavljen pred nas u njenom snu – da posmatramo ljude koji orkestriraju ovo nasilje i one koji su mu podvrgnuti kao celovita ljudska bića čija budućnost kao pripadnika ovih kategorija nije bila predodređena – deluje kao da se odmah briše dok se Aida budi i uviđa užas koji se oko nje odvija.

Druga scena prikazuje priredbu u lokalnoj školi na samom kraju filma, gde počiniozi zločina i preživeli zajedno gledaju kako im deca igraju na pozornici. Ništa u vezi bilo koga od njih ne sugerise u koju kategoriju ih možemo svrstati. Jesu li to Srbi? Jesu li to Muslimani ili Bošnjaci? Jesu li to deca onih koji su preživeli juli 1995? Jesu li to deca onih koji su ubijali rođake i komšije njihovih školskih drugara? Dok se film završava, Žbanićeva zumira njihova lica, ponovo na usporenom snimku. Vidimo njihove svetle oči, njihovu čistu kožu, njihovu meku kosu, njihove nove zube – to su deca, kao i sva druga deca. Ta scena sugerise nam da niko nije rođen kao žrtva ili počinilac zločina. Pre bi se moglo reći da se donose odluke koje transformišu ljude u pripadnike ovih kategorija. Oni su – nikada ne smemo zaboraviti – i sami nekad bili deca kao ova na pozornici, baš kao što su to nekada bili njihovi roditelji, koji sede i gledaju ovu predstavu.

Ova scena, kao i Aidin san, izaziva nas da pristupamo užasu koji se odvijao u julu 1995. u Srebrenici kao priči o ljudima koji su nekad bili deca, koji su nekad bili komšije, i koji su jednog dana postali deo grupa koje se nazivaju počiniocima i žrtvama. Ovaj film, kao i tri priče o neugodnim dokazima koje su ovde ispričane, priznaje relevantnost ovih crno-belih kategorija, ali takođe sugerise da ne možemo biti zadovoljni njihovom reduktivnom prirodom.⁶⁷ One imaju centralno mesto u sudnici; u životima onih koji moraju da žive u senci ovog nasilja; i u istorijama koje pišu oni koji žele da koriste priče iz nasilne prošlosti da bi potvrdili ili osporili sudske presude o prošlim zločinima. Ali one značajno ograničavaju sposobnost istoričara da poštuju ono što Alon Konfino ubraja među najradikalnije elemente u istorijskoj naraciji: „da se uvažava ljudskost drugih jednako koliko i mi želimo da drugi uvažavaju našu ljudskost.”⁶⁸

Kada je u pitanju pričanje priča o Srebrenici, kao i o bilo kojoj drugoj epizodi masovnog nasilja, ovaj deo istorije kao naučne discipline možda je za većinu nepoželjan. Razlog je to što se u njemu insistira da svrha izlaganja istorije nasilja „mora biti nešto više od pukog registrovanja krivice, bola, besa i kajanja“, kao što je istoričarka Jasmin Saikia pisala u svom delu o masovnom nasilju u Istočnom Pakistanu.⁶⁹ Za sada, izgleda da naša sposobnost da se pomerimo dalje od ovih razumljivih, pa ipak limitiranih ciljeva, ostaje duboko ograničena senkom ogromnog nasilja počinjenog u julu 1995; opsežnim radom MKSJ-a da bi se ustanovila krivica i odgovornost za ono što se dogodilo; i neprestanim, ogorčenim sukobima unutar Bosne i Hercegovine i njenog neposrednog okruženja oko presuda ovog suda. Zbog toga istoričari i ostali mogu da imaju koristi od skretanja pažnje na pionirska dela umetnika kao što je Žbanićeva, koji nam šalju poziv, i pokazuju kako možemo da iskoristimo iz ovog naelektrisanog, skućenog prostora koji ograničava načine na koji pristupamo ovoj bolnoj istoriji. To će reći, da razmotrimo pričanje priča o julu 1995. sa većom otvorenosću prema neugodnim dokazima i većom spremnošću da se uhvatimo u koštac sa neugodnim pitanjima koja oni postavljaju. To može da se desi samo kada odlučimo da posmatramo nasilnu prošlost na drugačiji način: kao istoriju koju su stvorili ljudi, poput nas, čije ponašanje može da bude – naizmenično, ali takođe i istovremeno – duboko ljudsko i neljudsko.

⁶⁷ O reduktivnoj prirodi kategorije „počinilac“, videti: Scott Straus, “Studying Perpetrators: A Reflection”, *Journal of Perpetrator Research* 1, no. 1 (2017), 28–38; o tome kako koncept „genocida“ uopštenije posmatrano može da podrži reduktivno razmišljanje o masovnom nasilju, videti: Scott Straus, “The Limits of a Genocide Lens: Violence Against Rwandans in the 1990s”, *Journal of Genocide Research* 21, no. 4 (2019), 504–524; o ovoj temi u slučaju Bosne i Hercegovine, videti takođe: Christian Axboe Nielsen, “Surmounting the Myopic Focus on Genocide: The Case of the War in Bosnia and Herzegovina”, *Journal of Genocide Research* 15, no. 1 (2013), 21–39.

⁶⁸ Alon Konfino, “Miracles and Snow in Palestine and Israel: Tantura, a History of 1948”, *Israel Studies* 17, no. 2 (2012), 25–61.

⁶⁹ Yasmin Saikia, “Perpetrators’ Humanity: War, Violence, and Memory After 1971”, *ReOrient* 2, no. 1 (2016), 87.

Reference

- Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report of the Banality of Evil*. New York: Penguin Books, 2006 [1963].
- Azoulay, Ariella. "Potential History: Thinking Through Violence". *Critical Inquiry* 39, no. 3 (2013), 548–574. <https://doi.org/10.1086/670045>
- Bartov, Omer. *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacș*. New York: Simon & Schuster, 2019.
- Bećirević, Edina. *Na Drini genocid. Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*. Sarajevo: Buybook, 2009.
- Bećirević, Edina. "Genocide in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995". In: *The Cambridge World History of Genocide, Volume III, Globalisation and Genocide Since the Cold War*. Ed. Ben Kiernan, Wendy Lower, Norman Naimark, and Scott Straus, 623–646. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. <https://doi.org/10.1017/9781108767118.027>
- Bergholz, Max. "Sudden Nationhood: The Microdynamics of Intercommunal Relations in Bosnia-Herzegovina after World War II". *American Historical Review* 118, no. 3 (2013), 679–707. <https://doi.org/10.1093/ahr/118.3.679>
- Bergholz, Max. *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*. Ithaca: Cornell University Press, 2016.
- Blee, Kathleen M. "White Knuckle Research: Emotional Dynamics in Fieldwork with Racist Activists". *Qualitative Sociology* 21, no. 4 (1998), 381–399. <https://doi.org/10.1023/A:1023328309725>
- Bloch, Marc. *The Historian's Craft [Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien]*, prev. Peter Putnam. New York: Vintage Books, 1953.
- Bloxham, Donald. *Genocide on Trial. War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Broz, Svetlana. *Good People in an Evil Time. Portraits of Complicity and Resistance in the Bosnian War*. New York: Other Press, 2005.
- Burnet, Jennie E. *To Save Heaven and Earth: Rescue in the Rwandan Genocide*. Ithaca: Cornell University Press, 2023. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501767104.001.0001>
- Cigar, Norman. *Genocide in Bosnia. The Policy of Ethnic Cleansing*. College Station: Texas A & M University Press, 1995.
- Clark, Janine Natalya. "Genocide, War Crimes, and the Conflict in Bosnia: Understanding the Perpetrators". *Journal of Genocide Research* 11, no. 4 (2009), 421–445. <https://doi.org/10.1080/14623520903309479>
- Confino, Alon. "Miracles and Snow in Palestine and Israel: Tantura, a History of 1948". *Israel Studies* 17, no. 2 (2012), 25–61. <https://doi.org/10.2979/israelstudies.17.2.25>
- Confino, Alon. "The Warm Sand of the Coast of Tantura: History and Memory in Israel after 1948". *History & Memory* 27, no. 1 (2015), 43–82. <https://doi.org/10.2979/histmemo.27.1.43>
- Čekić, Smail. *Historija genocida nad Bošnjacima*. Sarajevo: Muzej genocida, 2007.
- Donia, Robert. *Radovan Karadžić. Architect of the Bosnian Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139683463>

- Duijzings, Ger. "History and Reminders in East Bosnia". Appendix IV. In: *Srebrenica. Reconstruction, Background, Consequences, and analyses of the 'fall' of a safe area*. Amsterdam: NIOD, 2002.
- Đikić, Ivica. *Beara. Dokumentarni roman o srebreničkom genocidu. Popravljeno i prošireno izdanje*. Zagreb: Bodoni, 2024 [2016].
- Gilbert, Andrew. *International Intervention and the Problem of Legitimacy: Encounters in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Ithaca: Cornell University Press, 2020. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501750267.001.0001>
- Golubović, Jelena. "‘One Day I Will Tell This to My Daughter’: Serb Women, Silence, and the Politics of Victimhood in Sarajevo". *Anthropological Quarterly* 92, no. 4 (2019), 1173–1199. <https://doi.org/10.1353/anq.2019.0065>
- Gow, James. *The Serbian Project and Its Adversaries. A Strategy of War Crimes*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2002. <https://doi.org/10.1515/9780773570306>
- Gross, Jan T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton: Princeton University Press, 2001. <https://doi.org/10.1515/9781400843251>
- Helms, Elisa. *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Bosnia-Herzegovina*. Madison: University of Wisconsin Press, 2013. <https://doi.org/10.2307/jj.36032492>
- Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews*. London: W. H. Allen, 1961.
- Hromadžić, Azra. *Citizens of An Empty Nation: Youth and State-Making in Postwar Bosnia and Herzegovina*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015. <https://doi.org/10.9783/9780812291223>
- Hronešová, Jessie Barton. "Ethnopolitist Denial and Crime Relativization in Bosnian Republika Srpska". *East European Politics* 38, no. 1 (2022), 21–42. <https://doi.org/10.1080/21599165.2021.1871896>
- Hronešová Jessie Barton, i Jasmin Hasić. "The 2021 Memory Law in Bosnia and Herzegovina: Reconciliation or Polarization?". *Journal of Genocide Research* 26, no. 4 (2024), 399–417. <https://doi.org/10.1080/14623528.2023.2205687>
- Ibišević, Besim. *Srebrenica, 1987–1992*. Amsterdam: samizdat, 1999.
- Jašarević, Larisa. *Health and Wealth on the Bosnian Market: An Intimate Debt*. Bloomington: Indiana University Press, 2017. <https://doi.org/10.2307/j.ctt2005wzw>
- Karčić, Hikmet. *Torture, Humiliate, Kill. Inside the Bosnian Serb Camp System*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2022. <https://doi.org/10.3998/mpub.12079875>
- King, Charles. "Can – Or Should – There Be a Political Science of the Holocaust?". In: *Politics, Violence, Memory: The New Social Science of the Holocaust*. Ed. Jeffrey Kopstein, Jelena Subotic, Susan Welch, 21–52. Ithaca: Cornell University Press, 2023. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501766749.003.0002>
- Levi, Primo. "The Grey Zone". In: *The Drowned and the Saved*. Prev. Raymond Rosenthal i priir. Primo Levi, 22–51. London: Abacus, 1989.
- Malešević Siniša, and Niall Ó Dochartaigh. "Why Combatants Fight: the Irish Republican Army and the Bosnian Serb Army Compared". *Theory & Society* 47, no 3 (2018), 293–326. <https://doi.org/10.1007/s11186-018-9315-9>
- Mustafić, Ibrahim. *Planirani kaos: 1990–1996*. Sarajevo: Udruženje građana „Majke Srebrenice i Podrinja“, 2008.

- Nettelfield J. Lara, i Sarah E. Wagner. *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139034968>
- Nguyen, Viet Thanh. *Nothing Ever Dies. Vietnam and the Memory of War*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2017. <https://doi.org/10.4159/9780674969889>
- Nielsen, Christian Axboe. *Mass Atrocities and the Police. A New History of Ethnic Cleansing in Bosnia and Herzegovina*. London: Bloomsbury Academic, 2022. <https://doi.org/10.5040/9781350204584>
- Nielsen, Christian Axboe. *Nismo mogli vjerovati ... Raspad Jugoslavije 1991–1999*. Zagreb, Srednja Europa, 2021.
- Nielsen, Christian Axboe. “Surmounting the Myopic Focus on Genocide: The Case of the War in Bosnia and Herzegovina”. *Journal of Genocide Research* 15, no. 1 (2013), 21–39. <https://doi.org/10.1080/14623528.2012.759397>
- Nuhanović, Hasan. *Under the UN Flag: The International Community and Srebrenica Genocide*. Sarajevo: DES, 2007.
- Redlich, Shimon. *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians*. Bloomington: Indiana University Press, 2002. <https://doi.org/10.2979/3169.0>
- Saikia, Yasmin. “Perpetrators’ Humanity: War, Violence, and Memory After 1971”. *ReOrient* 2, no. 1 (2016), 73–90. <https://doi.org/10.13169/reorient.2.1.0073>
- Scheper-Hughes, Nancy. “Parts Unknown: Undercover Ethnography of the Organs-Trafficking World”. *Ethnography* 5, no. 1 (2004), 29–73. <https://doi.org/10.1177/1466138104041588>
- Shesterinina, Anastasia. “Ethics, Empathy, and Fear in Research on Violent Conflict”. *Journal of Peace Research* 53, no. 2 (2019), 190–202. <https://doi.org/10.1177/0022343318783246>
- Simic, Olivera. “Celebrating? Srebrenica Genocide: Impunity and Indoctrination as Contributing Factors to the Glorification of Mass Atrocities”. *Journal of Genocide Research*, objavljeno online 1. februara 2024, 1–19. <https://doi.org/10.1080/14623528.2024.2308326>
- Simic, Olivera. *Lola’s War. Rape Without Punishment* (Singapore: Palgrave MacMillan, 2023). <https://doi.org/10.1007/978-981-99-1942-0>
- Straus, Scott. “Studying Perpetrators: A Reflection”. *Journal of Perpetrator Research* 1, no. 1 (2017), 28–38. <https://doi.org/10.21039/jpr.v1i1.52>
- Straus, Scott. “The Limits of a Genocide Lens: Violence Against Rwandans in the 1990s”. *Journal of Genocide Research* 21, no. 4 (2019), 504–524. <https://doi.org/10.1080/14623528.2019.1623527>
- Sudetic, Chuck. *Blood and Vengeance: One Family’s Story of the War in Bosnia*. New York: Norton, 1998.
- Suljagić, Emir. “Genocide by Plebiscite: The Bosnian Serb Assembly and the Social Construction of ‘Turks’ in Bosnia and Herzegovina”. *Journal of Genocide Research* 23, no. 4 (2021), 568–586. <https://doi.org/10.1080/14623528.2021.1885570>
- Tec, Nechama. *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescuers of Jews in Nazi-Occupied Poland*. Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Totten Samuel, i Henry Theriault. *The United Nations Genocide Convention. An Introduction*. Toronto: University of Toronto Press, 2020.
- Üngör, Uğur Ümit. “Shabbiba: Paramilitary Groups, Mass Violence, and Social Polarization in Homs”. *Violence: An International Journal* 1, no. 1 (2020), 59–79. <https://doi.org/10.1177/2633002420907771>

- Višnjić, Borislav. „Pogrešno skretanje: Kako su četiri mladića uspjela izbjeći genocid u Srebrenici a ne i pobjediti smrt“. *Balkan Transitional Justice*, 8. jula 2024.
- Vukušić, Iva. *Serbian Paramilitaries and the Breakup of Yugoslavia. State Connections and Patterns of Violence*. New York: Routledge, 2023. <https://doi.org/10.4324/9781003193227>
- Vukušić, Iva. “Nineteen Minutes of Horror: Insights from the Scorpions Execution Video”. *Genocide Studies and Prevention* 12, no. 2 (2018), 35–53. <https://doi.org/10.5038/1911-9933.12.2.1527>
- Vukušić, Iva. “Archives of Mass Violence: Understanding and Using ICTY Trial Records”. *Comparative Southeast European Studies* 70, no. 4 (2022), 585–607. <https://doi.org/10.1515/soeu-2021-0050>
- Wagner, Sarah. *To Know Where He Lies. DNA Technology and the Search for Srebrenica’s Missing*. Berkeley: University of California Press, 2008. <https://doi.org/10.1525/9780520942622>
- Wagner, Sarah. *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Max Bergholz, PhD

Professor, Concordia University, Montreal, Canada

Email: max.bergholz@concordia.ca; ORCID: 0009-0005-5600-1429

Uncomfortable Evidence: On the Challenge of Telling New Stories about Srebrenica

Summary: The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) has sculpted the story of July 1995 in Srebrenica. In working to hold accountable the perpetrators of the crime of genocide, among other crimes against humanity, the ICTY's prosecutors gathered an immense amount of evidence, presented cases in the courtroom, and obtained numerous convictions. These legal proceedings have engendered bitter, ongoing disputes among various actors in Bosnia-Herzegovina over their validity. All these dynamics have affected how historians approach this history. In general, they have not posed questions that stray far from the objectives that are firmly tied to the ICTY's genocide narrative, with its clear categories of perpetrators and victims, and objective of establishing the guilt of the former and the victimization of the latter. Nearly thirty years since July 1995, perhaps the time has come to ask: what can we learn from this approach that is new? Rather than retelling what we already know about these events, we might consider turning our analytical gaze toward what is called here, "uncomfortable evidence." This is a shorthand for stories about July 1995 that resist our desire to domesticate them into binary categories of black and white, which are more relevant for legal proceedings, and those who seek to use history to affirm or deny their results. Instead, stories based on uncomfortable evidence – three of which are told and analyzed here – invite us to enter a grey zone where we embrace the complexity of human behavior and take up the challenge of accounting for it. In so doing, historians of Srebrenica can more effectively return to a primary challenge of their discipline: to explain this violent past, while resisting the urge to make sense of it with rigid categories based on their contemporary moral and political positions.

Keywords: Srebrenica, genocide, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY), Bosnia-Herzegovina, historical methodology